

**ՊԱՆԴԻՏՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԱՐՏԱԳՆԱՅ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ,
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ
ՄԱՆՐԱՊԱՏՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ԵՒ
ԶՈՒԱՐՃԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ
(ԱՆԵԿԴՈՏՆԵՐՈՒՄ)՝**

ԱՐՄԷՆ Շ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ
armensargg@gmail.com

Գեղարուեստական գրականության մեջ ծաղր ու ծիծաղով կեանքի դոճերը բացելը եւ ընթերցողին անկաշկանդ ներս տանելը հեշտ գործ չէ: Իսկ փոքր կառուցուածքում ծիծաղի վարակիչ լեզուով մարդկությանը յուզող խնդիրներին հաղորդակից դարձնելը միշտ էլ ամենադժուարն է եղել. աւելին՝ շատ ու շատ գրողների համար՝ անհասանելի: Դա հաստատում է թե՛ հայ, թե՛ համաշխարհային գրականության մեջ երգիծաբանների սակաւաթիւ լինելու փաստով:

Ժողովուրդը հազարամեակների ընթացքում բիւրեղացրած իր պատկերատու խօսքով, փոքրածաւալ բանարուեստի ստեղծագործութիւններում տարատեսակ միջոցների եւ հնարանքների օգտագործմամբ ինքնաբոլոր ծիծաղ առաջացնելու կենսափորձով խօսքարուեստի նուիրեալներին ուսուցանում է դրանցից օգտուելու գաղտնիքներն ու կիրառութեան բանալին:

Ժողովրդական բանատուր երգիծանքը վաղնջական ժամանակներից է գալիս (առաջին պատահիկներին հանդիպում ենք նոյնիսկ Փաւստոս Բուզանդի Հայոց Պապմութիւն գրքում, որի վեցերորդ դպրութեան Ը. գլխում Յոհան եպիսկոպոսին վերաբերող դրուագներից մէկում պատմիչը ներկայացնում է փառահեղ ծիփուն տիրանալու նպատակով եպիսկոպոսի պարտադրմամբ երիտասարդ աւագակ ծիաւորին ծիփուց իջեցնելու եւ քահանայ ձեռնադրելու զուարճալի պատմութիւնը²:

Արծակի այլ տեսակների շաղախում երգիծապատումային ակնառու դրսեւորումները տեղ են գտել յատկապէս հայ միջնադարեան³ գրոյցներում եւ Մխիթար Գօշի⁴ ու առաւելապէս Վարդան Այգեկցու⁵ առակների ժողովածուներում:

Կեանքի հետ համընթաց քայլող, իրականութեան մէջ կատարուող փոփոխութիւններին անմիջապէս արծագանգող, թեմատիկ ընդգրկման լայն հնարատրութիւններով օժտուած եւ ամենքի կողմից սիրուած ու ժողովրդականութիւն վայելող բանահիւսութեան մէկ այլ տեսակ չկայ, ինչպիսին անեկդոտն է՝ ժողովրդական երգիծական մանրապատումն ու զուարճախօսութիւնը:

Ժողովրդի կեանքում անեկդոտի խաղացած դերի մասին Վահան Թոթովեցը գրում է. «Պէտք է գրի առնել ու ապագայ սերունդների համար

պահել անեկոյրները: Ո՛չ մի վէպ, ո՛չ մի պատմուածք չեն պահի ժամականի ինչ-ինչ կողմերն այնպիսի սրութեամբ, ինչպէս անեկոյրները⁶:

Անպետականութեան պայմաններում հայոց մշակութային արժէքների առաջին ուղղորդող գրառողներն ու հրատարակողները գրական, հասարակական, մանկավարժական եւ գիտական գործունէութեամբ զբաղուող հայ մտաւորականներն էին եւ հոգեւորականները: Պատմական հայրենիքում եւ նրանից դուրս գտնուող հայաշատ վայրերում այդ գործին լծուցին եւ իրենց անմնացորդ նուիրուածութեամբ հայկական մշակութային կեանքի վերածնունդն ազդարարեցին թէ՛ Հայաստանում ու արտերկրում հիմնատու կրթութիւն ստացած հայ ազգային զարթոնքի անխոնջ մշակները (Նաչատուր Աբովեան, Մեսրոպ Թադիւհեան, Միքայէլ Նալբանդեան, Ստեփանոս Նազարեանց, Երուանդ Լալայեան եւ այլք), թէ՛ Մխիթարեան միաբանութեան եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու նուիրեալները (Մխիթար Սեբաստացի, Ղեւոնդ Ալիշան, Խրիմեան Հայրիկ, Գարեգին Սրուանձտեանց, Գաբրիէլ Այվազեան, Գաբրիէլ Պատկանեան, Մակար Բարխուդարեան, Կոմիտաս, Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեան եւ այլք):

Ազգագրական եւ բանահիւսական նորանոր նիւթերի (այդ թում նաեւ հայկական երգիծական մանրապատումների ու զուարճաօսութիւնների) յայտնաբերման, գրառման եւ զանազան հրատարակութիւններով դրանք կրկին ժողովրդին վերադարձնելու գործընթացները հայ ժողովրդի ազգային գիտակցութեան զարթոնքն ու ինքնութեան վերահաստատումն էին նախանշում:

Չափազանց ընդգրկուն են հայկական զուարճապատում-զուարճաօսութիւնների թեմատիկ դրսեւորման շրջանակները: Չկայ մարդու կեանքին, կենցաղին ու նրան շրջապատող աշխարհին, մարդկային փոխարաբերութիւններին, ընկերային-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական, հոգեւոր-մշակութային գործունէութեանը, պատմական իրադարձութիւններին, քրիստոնէութեանն ու եկեղեցուն վերաբերող որեւէ կողմ, դրուագ, երեւոյթ, որին անդրադարձած չլինի ժողովրդական բանարուեստի այս տեսակը: Դրանցից մէկն էլ *պանդխտութիւնը՝ արպագնայ աշխատանքն* է:

Դարեր շարունակ անպետականութեան, վերջին տասնամեակներին նաեւ պետականութեան պայմաններում ահագնացող ազգային չարիքին՝ արտագնայ աշխատանքին, պանդխտութեանն ու արտագաղթին, անդրադարձել են ոչ միայն հայ պատմիչներն ու գրողները (Արիստակէս Լաստիվերցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Առաքել Դարիժեցի, Աւետիք Իսահակեան, Դանիէլ Վարուժան, Մուշեղ Իշխան եւ այլք), այլեւ հենց ինքը՝ ժողովուրդն իր ստեղծագործութիւններով: Անտունիները, հանրայայտ «Կոռնկը» օտարութիւնում դեգերող հայի ցաւերի եւ ապրումների խտացումն արտայայտութիւնն են: Ժողովուրդն այդ ցաւն արտայայտել է բանահիւսական մի շարք տեսակներով, ինչպէս տարատեսակ երգերում

(«Աղբարս Ըստամբույ Քաղաք», «Օղաներ եմ Շիներ»⁷, «Բերդիցը Դուս ելայ»⁸) ու սգերգ-ողբերգերում («Աղասարու Ճամփան», «Էլի Հաջի Հայրիկ»⁹), այդպես էլ առածներում («Ղարիբի Գերեզմանը Առանց Քար Կը Մնայ», «Ղարիբի Հացը Լեղի Ա, Ջուրը՝ Աղու»¹⁰), պանդուխտին ուղղուած օրինանք-քարեմաղթանքներում (Էրթաս՝ սաղ-սալամաթ գեաս քու ճծերու վերէն, լա՛օ: «Աստուած գըլու կանանց-կարմիր արեւ պահէ»: «Մշու սուլթան սըլի Կարապետ քեզի ըմագ եղի»¹¹), հեքիաթներում («Իրեք Խրատ»¹²) եւն., սակայն նրա ոգու կրողն ու կենսունակութիւնը դրսեւորուել է յատկապէս երգիծական մանրապատումների եւ զուարճախօսութիւնների միջոցով:

Արեւմտահայոց եւ արեւելահայոց ժողովրդական բանարուեստում իրենց արտացոլած հարցերով, առաջադրած խնդիրներով ու նպատակներով առանձնանում են արտագնայ աշխատանքին վերաբերող մանրապատում-զուարճախօսութիւնները:

Արեւմտահայերի պանդխտութեան թեմայով ժողովրդական երգիծապատումներն առնչում են թէ՛ հեռատր վայրեր արտագնայ աշխատանքի մեկնողներին (ընկերային ծանր վիճակի պատճառով հազարատր մարդիկ հայկական գաւառներից գաղթելով հիմնականում Պոլսում մի կտոր հաց վաստակելու յենարան էին գտնում), թէ՛ քիչ թէ շատ մօտ տարածքները աշխատանքի գնացողներին (երբ Թուրքիայի հայահալած քաղաքականութեան հետեւանքով հայերը երբեմն քրտական շրջանների գիւղերում էին քնակուելու եւ աշխատելու ելք գտնում)¹³:

Շուրջ 140 տարիների ընթացքում հրատարակուած անեկդոտներ պարունակող տարատեսակ գրքերից ու ժողովածուներից դուրս գրուած համապատասխան նմուշների հիման վրայ ստորեւ մենք կ'անդրադառնանք պանդխտութեան առնչուող այնպիսի բանարուեստի նմուշների, որոնցում առաւել տեսանելի են հայ մարդուն, հայ ժողովրդին արտագնայ աշխատանքի հասցրած բացասական հետեւանքները:

«Միամիտի Մխիթարանք» մանրավէպում Պոլսի ծուլարաններից մէկի հաստոցին զոհ դարձած հայ պանդուխտի վիճակից մոլորուած գաւառացի բանտուրներին իր մխիթարանքի խօսքով սթափեցնում է նրանց մէջի «խեւօք»¹⁴:

Այժմ Սարգիսին ընկերները բոլորուր եւ իրենց խեղճ ընկերոջ ճգնուած մարմինին շուրջ, ահ ու կսկիծով արցունք կը թափեն, եղերերգեր մըմնջելով:

Ճիշտ այդ պահուն, իրենց մէջ ամենէն «խելօքը», մէջ մը կը նայի ճգնուած մարմինին, մէջ մըն ալ թովաացող հսկայ մեքենաներուն եւ խօսքը ուղղելով լացող ընկերներուն՝ կ'ըսէ:

- Մի՛ լաք, տղա՛ք, մի՛ լաք: Փառք տուէք Աստուծոյ, որ Սարգիսը այս փոքրիկ մեքենային տակը մնաց: Անգամ մը խորիեցե՛ք թէ ի՞նչ պիտի ըլլար մեր Սարգիսին հալը՝ եթէ անիկա այս փոքրիկ մեքենային տեղ՝ մնար՝ սա հսկայ՝ մեքենաներէն մէկուն տակը...¹⁴

Վատ լուրեր հաղորդելուց հաճոյք ստացողներին հայ ժողովուրդը «չար-

խօսիկ», «չարախօս» անունն է տուել: Պանդխտութեանն առնչուող երգիծապատումներում հայրենի օջախի, ընտանիքի անդամների որպիսութեան վերաբերեալ օտարութեան մէջ յայտնուածի հարցումներն իր հայրենակից *չարխօսիկին*¹⁵ շատ զգուշաւորութեամբ է դրսեւորում:

Չուարճապատումներից մէկում («Չարխօսիկ Սագօն») հայրենի տան ու ընտանիքի անդամներից որեւէ լուր ակնկալող *Մըկօ աղբարը*, որ 15 տարի Պոլսում պանդխտութեան մէջ էր, հանդիպում է անընդհատ վատ լուրեր հաղորդելով յայտնի *չարխօսիկ* հայրենակցին եւ հարցուփորձ անում: Այդ կցկտուր երկխօսութեամբ էլ բացայայտում է պանդուխտի ընտանիքին պատուհասած ողբերգութիւնների շարանը: Հենց դրանց ներկայացնելու կերպն էլ (ամեն մի ողբերգութեան ներկայացնելուց թխեցնել հերթական դժբախտութիւնը) դառնում է պատումի զանեշտի դրսեւորման միջոցը.

«Բարեւ, Աստու բարին»էն յետոյ, Մըկօ հարցուց. // – Սագօ՛ւ աղբար, ի՞նչ լուր մեր շումէն: // – Ա՛, գլուխդ ողջ մնայ, Մըկօ աղբար: Ձեր գոմէշի միջը կրծելու ատեն ոսկոր մը խրեցաւ կոկորդը ու սատկեցաւ: // – Ուրեմն գոմէշի՞ն ալ սատկեցաւ: // – Երբոր լուսահոգի հօրդ տապանաբարը կը բերէր, սայլին տակը մնաց ու սատկեցաւ: // – Չըսե՛ս հայրս ալ մեռաւ: // – Խեղճը մօրդ ցալին չկրցաւ դիմանալ: // – Վա՛խ, վա՛խ, ուրեմն մա՛յրս ալ մեռաւ: // – Երբ երկու քոյրերդ մէկ օրուան մէջ յանկարծամահ եղան, խեղճը անոնց ցալին չկրցաւ դիմանալ: // – Ա՛հ, քոյրե՛րս ալ մեռան: Ուրեմն երթամ, շուտ երթամ, որ գոնէ օջախս վառեմ: // – Ի՛նչ տուն, ի՛նչ օջախ: Պարտատէրեր եկան, արօր դրին, տուն ու տեղդ հերկեցին: Ո՛չ տուն մնաց, ո՛չ օջախ¹⁶:

Այս մանրադէպի տարբերակները հիմնականում շրջանառուել են արեւմտահայոց միջավայրում:

Կարապետ քահանայ Գալֆայեանի հրատարակած պատումից շուրջ եօթ տասնամեակ առաջ՝ 1877ին, Յովհաննէս Նազարեանի անեկդոտների ժողովածուում ընդգրկուած նմուշը գրեթէ նոյն կառուցուածքն ունի: Այս զուարճապատումի սկզբում զգուշաւորութիւն դրսեւորող պանդուխտը կրկին հարցումներն սկսում է հեռուից.

– *Մեր դռնէն օր անցար, Կոլլօ շունը տեսա՛ր: // – Սաւրկեցաւ, դո՛ւ ողջ ըլլիս*, – պատասխանում է «լրաբերը», եւ սկսում է հարց ու պատասխաններով բացայայտուել ընտանիքին պատուհասած դժբախտութիւնների ամբողջ շարանը, որն աւարտում է դժբախտ պանդուխտի՝ «տունս քարուքանդ էղաւ» խօսքով եւ *չարխօսիկի*՝ իբր թէ դրան հակադարձող «յուսալի» խօսքով. «*Շիտակն ըսեմ, քարուքանդ ըլլիլը չտեսայ, հրմը ես օր անցայ, քան տեղը պօստան ցանէին կը*»¹⁶:

Պանդխտութեան թեմային վերաբերող այս պատումների սասունեան տարբերակներից մէկն էլ «Չար Սաղօն» վերնագրով (այն փոքր կառուցուածքով է եւ չունի վերը ներկայացրած նմուշների կոտ կառուցուածքն ու իրար յաջորդող ողբերգութիւնների հաղորդման լարուածութիւնը), Վերին Բազմաբերդում գրառել է քանազէտ Ռաիսա Խաչատրեանը¹⁷:

Հազար ու մի ցառ ու դարդով տառապող հայ գիւղացին արտագնայ աշխատանքի էր մեկնում՝ ընտանիքի կարիքները քիչ թէ շատ հոգալու յոյսով ու երազանքներով: 1883ին Նազարեանցի հրատարակած անեկ-դոտների ժողովածուի Գ. հատորում պանդխտության թեմայով ինքնատիպ եւ խօստուն մի զուարճապատում կայ¹⁸, որտեղ պատկերում է Պոլսում յայտնուած միամիտ գիւղացու յանկարծակի հարստանալն ու քիչ անց ծրագրած երազանքների վայրկենապէս յօդս ցնդելը:

Այս պատումի զանշտի յենքը գտած ոսկու պարկը հենց տեղում՝ փողոցի պատի տակ, շուտ տալն ու մինչ այդ անկատար մնացած ցանկութիւններն ու երազանքներն ըստ առանձնացուած ոսկիների չափաբաժինների (նախ՝ Թորոսի աղջկայ հետ նշանդրէքի ու հարսանիքի, հարսնացուի եւ իր համար կատարելիք ծախսերի, ապա՝ քատր Պետրոսի այգու, Միրզոյի ծիթահանքի, Թումասի ջրաղացն առնելու եւ իր համար լաւ տուն կառուցելու համար...) ներկայացնելը:

Այս ամենին հետեւում են ապագայի վերաբերեալ հաճելի խորհրդածութիւնները. «Հանգիստը կ'ապրիմ, որդոց որդի էլ խեղճութեան ու օտարութեան երես չենք տեսնի...»¹⁹:

Երգիծական մանրապատումի յանկարծակի աւարտն ու անսպասելի ծիծաղի պողթեկումը դրսետւում է զայրոյթից յուսախաբ եղած պանդխտի թափած անէծքների հեղեղով՝ ուղղուած ոչ թէ այդ հարստութիւնն իրենից ետ վերցնող եւ մէջքին մտրակի հարուածներ հասցնող տիրոջը, այլ երազանքների հասցէատէրերին. «Մե՛ռնի Թորոսի աղջիկ Կապարիկէն, քա՛նդուի քատր Պետրոսի բաղ ու բաղջան, կործա՛նուի Թումասի ջրաղացը, քանի ու վրայ ըլնի Միրզոյի ծիթահանքը, հը՛...»²⁰:

Պանդխտութիւնը պատճառ է դառնում ամանդական ընտանիքների բարոյական չափանիշների խախտման: Հայկական անեկդոտներում երբեմն այդ երեսոյթը այնպիսի «քնքշութեամբ» է ներկայացւում, որ ականայ մոռացւում է կողակցի դաւաճանութիւնը:

Գալֆայեանի գրառած զուարճապատումում ներկայացուած է մեղրամիսը նոր բոլորած եւ օտարութիւն մեկնած, ապա 15 տարուայ պանդխտութիւնից հայրենի օջախ վերադարձած ամուսնու զարմանքը, երբ տանը տեսնում է ճաշ ուտող երեք երեխաների...: Եւ սկսում են զայրոյթից պայթող ամուսնու հարցումներն ու մէկուկէս տասնամեակ ատանց կողակցի տանը մնացած կնոջ ներկայացրած «հիմնատր» պատասխանները. «Ամենէն մեծը սիրոյ պտուղն է մեր մեղրալուսնի օրերուն... Երկրորդն ալ ունեցայ այն օրը, որ ինձի սիրալիր նամակ մը դրկած էիր Պոլսէն, կը յիշե՛ս...»:

Բայց ամենագանեշտալին երրորդ երեխայի հիմնաւորումն է. «Թո՛ղ... թո՛ղ, այդ երրորդն ալ իր ռուպը՝²¹ ուրբ, ան ալ քեզի բարբ ըսած չունի եա՛...»²²: Երգիծական մանրապատումի վերջաբանային այդ «հիմնաւորումներն» էլ դառնում են անզուսպ ծիծաղի առաջացման պատճառ:

Ի դէպ, կապարդովեան այս պատումի տարբերակին հանդիպում ենք

նաեւ պարսկահայոց ժողովրդական բանարուեստում²³:

Արեւմտահայոց մի շարք անեկդոտներում ծիծաղի յենքը պանդխտութիւնից գիւղ վերադարձած հայրենակցի լեզուական իմացութեանն առնչուող հարցումներին տրուած պատասխաններն են: Այսպէս, վաստակաշատ հայագէտ, մանկավարժ, բանագէտ եւ ազգագրագէտ Յակոբ Չոլաքեանի անեկդոտների ժողովածոյի նմուշներից մէկում պանդուխտ Բալուեցին Հալէպից վերադառնում է գիւղ, եւ սկսում են համագիւղացիների հարցումները.

- Արաքերէն սորվեցա՞ր, խօսի՞ր նայինք:
- Խայթօ-մայթօ* (խորաքոյր-մօրաքոյր).- Կ'ըսէ կը վերջացնէ իր գիտցած արաքերէնը:
- Ասեղին ի՞նչ կըսեն,- կը հարցնեն:
- Օ՛, այդ պզտիկ բաները սորվելու պէտք չկայ,- կը պատասխանէ:
- Լաւ, ոստին ի՞նչ կ'ըսեն,- կը հարցնեն:
- Ուտին անունը կը կնքէին Պապ ուլ Ֆարաճի ճիշտ մէջտեղը, երբ ես եկայ,- մէջէն կ'ելլէ Բալուեցին²⁴:

Օտարութիւն մեկնած պանդուխտը կարօտում է ոչ միայն հայրենի տունն ու հարազատներին, այլեւ տան կենդանիներին: Պոլսում յայտնուած սասունցի պանդուխտը Բերայի փողոցով յոգնած ու տխուր թափառելիս «Յանկարժ աչքերը կը փայլին, յոգնութիւնը մոռցած կը վազէ: Էշ տեսած է, կը փաթթուի վզին, կ'ըսէ.

- Աման աղբար, քեզի ինչոր՞ր կարօւրցած եմ...»²⁵:

Թուրքիայի հայահալած քաղաքականութեան հետեւանքով հայկական բնակավայրերի մի շարք ընտանիքներ ճարահատ քրտաբնակ գիւղերում էին փորձում գտնել իրենց աշխատանքի եւ երեխաների փրկութեան ելքը: Բայց հայը չէր կարող քոչուոր ցեղերի մտածելակերպն ունենալ, ուստի երեխաների ուսման խնդիրը ընտանիքներին կրկին վերադարձնում է գիւղ, իսկ կերակրող ծնոքը նորից մեկնում է արտագնայ աշխատանքի: Չնքուշապարտումի հեղինակը գրում է.-

ԺԹ. դարուն, թրքական ծայրայեղօրէն հայահալած քաղաքականութեան օրերուն, Չնքուշէ հարկիւրատը ընտանիքներ տեղափոխուեցան Շիրոյի, Կարկարի եւ այլ քրտական շրջաններու գիւղերը, ուր անոնց տղամարդիկ տարին եօթ-ութ ամիս կը գործէին նախապէս եւ աշնան կը վերադառնային Չնքուշ, իրենց ընտանիքին ծոցը²⁶:

«Աբա՛ր, Այբ Ըսէ (Հայրի՛կ, Այբ Ըսէ)» երգիծապատումում ներկայացուած է քրտաբնակ գիւղում ճարահատ հանգրուանած եւ ընտանիքին տեսութեան եկած հայ ծնողի եւ մաշտոցեան այբուբենի առաջին քայլերը նոր-նոր անող եւ արտասանական դժուարութիւնները դեռեւս չաղթահարած երեխայի երկխօսութիւնը, որտեղ զանշտի յենք է դառնում թղշ լեզուով հայերէնի գրանուան արտաբերումը.

...Անդրանիկ որդին արդէն դպրոցական տարեշրջան մը բոլորած էր, երբ իր

հայրը աշնան տուն վերադարձաւ ու, հիանալով տղուն մաքուր հայերէն խօսակցութեան վրայ, գայն կուշտ մը համբուրելէ յետոյ, ուզեց հասկնալ, թէ տղան ինչքան բան տրված էր: Տղան, առնելով այբբէնարանը, նստաւ հօրը ծունկերուն վրայ, եւ այբբէնարանի առաջին գրին վրայ դնելով մատը, Տղան.- Աբա'ր, ա'յբ ըսէ: // Հայրը.- Այբ: // Տ.- Ատի չեղաւ, աբար, ա'յբ ըսէ: // Հ.- Տղա'ս, իշտէ կ'ըսեմ, այբ, այբ: // Տ.- Չէ, արա'ր, ինծի պէս մի' ըսե՛ր, վարժապետին պէս ըսէ: // Հ.- Տղա'ս, վարժապետը ինչի'ս կ'ըսէ: // Տ.- Վարժապետը այբ կ'ըսէ, այբ: // Հ.- Տղա'ս, իշտէ ես ալ վարժապետիդ քիմի²⁷ կ'ըսեմ այբ, այբ... // Հայր ու տղայ քրտինքներու մէջ մտան, ժամերով այբ, այբ ըսելէն²⁸:

ԺԹ. դարի երկրորդ կէսից արեւելահայերի մի մասը Թիֆլիսում, միւս մասն էլ Բաքում էր փորձում ընտանիքի տնտեսական հոգսերը հոգալու համար փրկութեան յենարան գտնել: Հետեաբար նախախորհրդային շրջանի արտագնայ աշխատանքին նուիրում երգիծապատում-գուարճախօսութիւնները հիմնականում կապուած էին կա'մ Թիֆլիսում, կա'մ Բաքում յայտնուած հայ պանդուխտների կեանքի զանազան իրավիճակների հետ: Այսպէս, «Ղարաբաղցին Ան»²⁹ Թիֆլիզեցի Խանըմը՝ մանրավէպում³⁰ ընտանիքով ծանրաբեռնուած ղարաբաղցի արիւնտարը, աշխատանքային որոշ գործիքներ վերցնելով, ճարահատեալ պանդխտութեան է մեկնում Բաքու, սակայն գնացքի ուղղութիւնը շփոթելով՝ յայտնում է Թիֆլիսում: Կառամատոյցում վարպետ փնտռող մի խանում, սրան վերցնում տանում է իր տուն, ճոխ պատրաստութիւն տեսնում, ուռեցնում, խմեցնում ու ուզում է կենակցել հետը: Աւանդապահ գաւառացին չնայած դիմադրում է, ասելով՝ «Խանըմն ապրած կենա, չի կարելի: Խազայինը³¹ կ'իմանա, կլոխս կը կարի», բայց խանումի՝ «Խազայինը քյնացալ ա արդասահման՝ ապրանքի, չորս ամսից հեքո ա կյալու» հանգստացնող խօսքը թէ՛ անաւղապահութիւն, թէ՛ ընտանիք հասկացութիւնները յետին պլան են մղում...:

Երգիծապատումի զանազան մեխը ամենաթունդ պահին խանումի՝ ետեւից ծայն դուրս գալն ու «Տա իմ քթին» խօսքն է լինում եւ դրա մեկնաբանութիւնը, թէ «Տասնհենգլ փարի ինծ հեքո ապրում ա, մի անգամ ըփենց չփ... (չփռացրեց) ինծ»:

Երկրորդ անգամ կենակցելիս երբ նոյնն է կրկնում, ղարաբաղցի պանդուխտն է այս անգամ ասում. «Տա էլ, խանըմ, իմ քթին»:

- Ա'յ փղա,- հարցնում է խանումը,- խէ՞ ըս էդպէս ասըմ: Հի'նչ ա լլալ³²: //Թա'//Հի'նչ անիմ, Ղարաբաղու նման փեղը թողալ ըմ, խոխքըս³³ սոված-ծարաւ, եկալ ըմ Թիֆլիզ, խանըմ ըմ փ... (փռացնըմ):

Մինչեւ 1950ականների կեսերը Խորհրդային Միութիւնում եթէ քաղաքացին իրաւունք ունէր քիչ թէ շատ երկրում ազատ տեղաշարժուելու, ապա գիտացում արգելուած էր գիտից դուրս գալը, մասնատրապէս քաղաք տեղափոխուել-հաստատուելը. նրան անձնագիր անգամ չէր տրուում, ինչը խորհրդային համակարգի ու ստալինիզմի հերթական բիրտ ու անհեթեթ դրսե-

տրումներից էր: Այդ արգելքի հանելը պայմանաւորուած էր խորլուծվեան ժամանակների՝ *խոպան հողերը* իւրացնելու³⁴, Տայգայում եւ Հեռաւոր Արեւելքում նոր քնակավայրեր ստեղծելու, նրանց կապող աւտօճանապարհներ ու երկաթուղային հաղորդակցութիւն ապահովելու գործընթացներով:

1950ականների վերջին արտագնայ աշխատանքի մեկնողների քանակը շատանում է, իսկ 1970ականներին Հայաստանից եւ յարակից հայաշատ վայրերից խոպան մեկնողների թիւն արդէն միջանի տասնեակ հազարի էր հասնում: Հայաստանի եւ վիրահայոց որոշ տարածքներում (Գեղարքունիք, Շիրակ, Լոռի, Ջաւախք), *խոպանցիների* քանակը այժ էր ծակում, ինչը ժողովուրդը արտայայտել է անդիպաշար կառոյցի՝ զուարճախօսութեան միջոցով. «Ախալքալաքցին մեռնում ա, հոգին գնում ա խոպան»³⁵:

1960ականների սկզբներին *խոպանցիներից* շատերը ճանապարհները ասֆալտապատողներ էին: Անեկդոտներից մէկն առնչում է Ղազարխտանում գտնուող «Քայկանուր» տիեզերական կենտրոնին ու նրա մերձակայ տարածքներում *ասֆալտ անող* հայկական ջոկատին: Տիեզերանաւի թռիչքի պահին անսպասելի հիւանդացած տիեզերագնացին որոշում է փոխարինել ասֆալտապատող հայերից մէկով. որպէսզի խորհրդային պետութիւնը աշխարհով մէկ խայտառակ չլինէր: Գնում են աշխատող բանտուների ղեկավարի՝ ջոկատավարի մօտ, որ տիեզերք թռչելու համար հիւանդ տիեզերագնացի փոխարէն աշխատողներից որեւէ մէկին տար:

Ասանաւէպում զանշտալի վերջաբանը հայ ջոկատավարի առաջարկած նախապայմանն է՝ աշխատողներին մէկին տրամադրել միայն այն պարագայում, եթէ վարձատրութիւնը կատարուէր ասֆալտապատելու համար տրուող վճարման սկզբունքով, այսինքն՝ ըստ իւրաքանչիւր մետրի համար կատարած աշխատանքի.

- Հարց չկայ, համաձայն եմ,- ասում է բրիգադիրը,- բայց եկէք պայմանաւորուենք՝ մէկ մետրի համար քանի՞ս էք տալի...// - Ղուք ինչքա՞ն կ'ուզէք,- հարցնում են: // - Դէ... մենք ասֆալտը մետրը 10 ուրօլով ենք անում, եթէ համաձայն էք, ձեռնարկենք...³⁶

Արտագնայ աշխատանքի մեկնելուն նպաստում էին ջոկատավարները. նրանք աշխատանքային խմբեր կազմելու համար մարդկանց, մասնաւորապէ՛ս արհեստաւորներին, փորձում էին համոզել, բացատրում էին *խոպանի* աշխատանքի առաւելութիւններն ու արդիւնաւէտութիւնը, ներկայացնում կատարելիք աշխատանքը:

խոպանցիների թեմային նուիրուած անեկդոտներից մէկը առաջադրանք-հանելուկատիպ կառուցուածքով է ներկայանում: Ասացողն այստեղ համադրողականութեան՝ ոտքի շարժումների օգնութեամբ պէտք է կարողանար ճիշտ պատասխանը ունկնդրին փոխանցել: Հարցնում են.

- Գիմրու եօթ վերքի մօտ խոպանցիները հաաջուած են եւ շրջան կազմած՝ խօսում են: Կօշիկներին նայելով՝ կրնա՞ք ասեք՝ դրանցից որն է բրիգադիրը:

Պատասխան չկայ. բոլորը լուում են:

– Ում աջ կօշիկի ծայրը մաշած է, ուրեմն նա էլ բրիգադիրն է,– պարզաբանում է հարց առաջադրողը: (Հենց հարց-հանելուկ առաջադրողն էլ սկսում է ուղի շարժումներով նկարագրել, ցույց տալ ապագայ աննիշքները: Հաւաք-ուսաններից ով ուրի ծայրով գետնին գծեր է անում, ցույց տալիս կառուց-ուելիք շինութեան յատակագիծը, խոսքի մեկնել պատրաստուող ջոկատի անդամներին բացատրում՝ քանի քառակուսի մետր տարածք է զբաղեցնում կառուցուելիք շէնքը, ճակատային մասն ինչ պիտի արուի են., ինչի հետեւանքով կօշիկի ծայրը մաշում է, ուրեմն հենց նա էլ ջոկատավարն է)³⁷:

Խորհրդային տարիներին արտագնայ աշխատանքը յաճախ շատ ու շատ ընտանիքների թայրայման պատճառ է դառնում: Ամուսնու կամ կնոջ արտամուսնական կապերը եւս յաճախակի են արտացոլում հայկական անեկոյտներում.

Դէ խոսքի գնացողները վաղ գարնանը գնում են, ուշ աշնանը գալիս: Սրանք ուզում են իրենց ընկերներից մէկին համոզեն, հետները տանեն, ասում են.

– Ինչի՞ չես ուզում գաս, արի համաձայնուի, էս տարի գնանք, համ փող կ'աշխատես, համ էլ փողի հետ ողսի աղջիկների հետ կը ֆոֆուս: Գիտե՞ս՝ ինչ ողսի աղջիկներ կան, ում հետ ուզենաս, քեզ համար քէֆ կ'անես, հը՛, համաձայն ե՛ս...

// Ամա. // – Չէ, տղե՛ք ջան, գոհ եմ, ստեղ էլ վատ չի, դուք որ գնում էք. ձեր կնանտեցիք ում հետ ուզում եմ, նրա հետ էլ քէֆ եմ անում...³⁸

Անեկոյտներում արտագնայ աշխատանքի մեկնողների ու նրանց կողակիցների բարոյագրկումը ներկայացում է տարբեր ձեւերով: Երգիծապատումներից մէկում զաւեշտի միջոց են դառնում ռուսերէն հեռագիր-ծածկագրերը.

Մէկը խոսքի գնալիս ընկերներին ասում ա.

– Տղե՛րք, էտա ես խոսքի եմ գնում, կնգանս վոյա կասկածում եմ: Աշկներդ վրէն ըլի, հենց որ մի բան կը տեսաք, վոազ հեռագիր կը տաք: Բայց որ բրիգադի տղերքը չիմանան, հեռագիրը էսպէս կը տաք. «Բաբուշկա ռամբլա»³⁹, ու ես գլխի կ'ընգնեմ, վեր կը կենամ կը գամ...

Գնում ա խոսքի, դեռ գործը չսկսած՝ հեռագիր ա ստանում. «Բաբուշկա ռամբլա»⁴⁰: Բրիգադի անդամներն ասում են՝ // – Տատը մեռել ա, բա չես գնու՛մ:

//Ասում ա. // – Էլ դժուար թէ հասցնեմ, ուշ ա, եօթին կամ քառասունքին կը գնամ:

// Յաջորդ օրը մի հեռագիր էլ ա ստանում. «Ամերտ պրոդլոժետսյա»⁴¹...

Այս պատումի փոփոխակներից մէկում տատի փոխարէն կնոջ մահն է ներկայացում, որի վերաբերեալ հեռագրերի քանակն էլ հասցում է 11ի...⁴¹

Մէկ ուրիշ նմուշում՝ ընտանիքի գիրկը վերադառնալը անտող *խոսպանչու* հեռագիր տալը եւ տուն մտնելուց յետոյ կնոջ գրկում սիրեկանին տեսնելով՝ յանկարծակիի գալը, մոլորումս դռան շէմին կանգնելն ու կարօտից արտաբերած «արդարացնող»՝ «*Կայ-չկայ կնիկըս հեռագիրն ըստացել չի*» խօսքն է դառնում զաւեշտի լեռն⁴²: Այս պատումի տարբերակներից մէկում էլ այսպէս է հնչում խոսքից վերադարձած լռեցու՝ կնոջն արդարացնող խօսքը. «– Վա՛յ քու փոստի ինչն եմ ասե՛լ... Հեռագիրս վախտին բերել չեն...»⁴³:

Փոփոխականներից մեկում էլ կնոջ հաատարմությանը կասկածող ամուսինը արտագնայ աշխատանքի մեկնելուց առաջ տղային է յանձնարարում մօրը հետեւել եւ օտար տղամարդ տանը տեսնելիս ամեն անգամ տուպրակի մէջ բրնձի մի հատիկ գցել:

Վերադառնալուց յետոյ տուպրակը դատարկ տեսնելով՝ երեխան ուրախացած հօրը հիասթափեցնում է՝ յայտնելով, որ մայրը մի օր առաջ «տուպրակի բրնձից փլաւ է սարքել»...⁴⁴

Խորհրդային Միութիւնում խառնամուսնութիւններին նպաստում էին ոչ միայն արտագնայ աշխատանքը, այլեւ՝ բանակը: Հայ երիտասարդները յաճախ տուն վերադառնալիս հետները օտարազգի աղջիկներ էին բերում՝ խարխլելով ազգային ժողովրդագրական պատկերը: Այդ երևոյթի հանդէպ ժողովրդի անհանգստութիւնն ու դժգոհութիւնը արտագնայ աշխատանքին առնչուող հայկական անեկդոտներում արտայայտուում էր *ազգապահպանութեան հարցերի* շաղախում, ինչպէս անդիպաշար հետեւեալ նմուշում.

ա. Ուրիշների ըրեխէքը գնըմ են խոպան «Վուգա» (իմա՝ ատոմէքքեւայի մակնիշ) են բերըմ, իմ տղէն գնաց խոպան՝ Օլգա բերեց,– դժգոհում էր լօեցի մայրը⁴⁵:

բ. Զուարճախօսութիւններից մեկում էլ այդ դժգոհութիւնն արտայայտուած է երկիմաստ ծածկախօսութեամբ, հեզնանքով ու բառախաղով.

Խոպանից (տորք՝ բանակից) վերադարձող համագիւղացի երիտասարդին գիւղամիջում արեւկող անող մեծահասակներից մէկը հարցնում է. //– Բայա՛ ջան, էդ հետինըդ ոռա ա՛: //– Չէ, պա՛պի, քելառուս ա: //– Հա՛ա, բա քըմակի լա՛ֆետն⁴⁶ ուր ա (իմա՝ հետը բերած երեխան):

Արտագնայ աշխատանքի պատճառով ընտանիքներին բարոյական հարուած հասցնելու հետեւանքներն արտացոլուած են նաեւ 1988ի Սպիտակի երկրաշարժի ժամանակ տրուող օգնութիւնների ենթահողում: Զուարճապատումներից մեկում հնարատրինս շատ օգնութիւն ստանալու մարմաջը ամուսինների բարոյական դիմագիծը բացայայտելու պատճառ է դառնում.

Երկրաշարժից տուժածներին օգնութիւն են տալիս: Աղէտի գօտուց մի խոպանչի ասըմ ա՛ // – Էքքան տարի խոպան եմ գնացել, էկել, գնամ էրեխանցս հաաքեմ բերեմ. կարգին փող կը ստանամ: // Գնում ա մի հինգ էրեխա յա հաաքում, գալի տուն, տենըմ՝ տանը մէնակ կնիկն ա, հարցնըմ ա. // – Ա՛յ կնիկ, էս էրեխէքըս ու՛ր են: // Ասըմ ա. // – Ո՛ր պիտի ըլեն, իրանց հերերն էկան տաւրան, որ օգնութիւն ստանան...⁴⁸

Արտագնայ աշխատանքի մեկնողներից ոմանք ուզում են միանգամից հարստանալ, մեքենայի, շքեղ տան տէր դառնալ: Անեկդոտը սպանիչ ծաղրով է ներկայացնում նման մտածողութեամբ տառապողներին.

Էրկու ախպէր էն ինում, մինը Մինվոդում ա ապրում, մինն էլ Ստեփանակերտ: Խոխէքը⁴⁹ արդէն մեծանում են, Ղարաքաղա ախպէրը գանգում ա Մինվոդ, ասըմ ա՛ // – Խրեգ⁵⁰ըս դարգում, օգում եմ ես ինքս գամ, ես ինքս փող ըջխատեմ: // – Շատ լաւ ա, եկ: // – Պա տեղ ի՛նչ գործ եմ անիլու: // – Ասըմ ա՛ // – Հաաա՛,

դուլլարները տափեն (իմա՝ գետնին) վերածած ա, եկ, կը հաաբես: Ճամփու ծախսը ես կ'ուղարկեմ: // Էս Ստեփանակերտա փախերը թոնըմ ա Մինվող: Ուրուգիւ⁵¹ ա ինում...: Լա քըշանըմ⁵² ա, տենում՝ 50 դոլարըն ա ընգամ: Ուզում ա վեր ունի, մըն էլ ինքնիրեն ասըմ ա՝ // – Ա՛ դէ ըսօր չե՛ս էկալ, ըսօր դինջացի⁵³, էրուցվանի կը սկսես գործը: // – Ասըմ ա, ետ քաշըմ ձեռը, թողում գնդում...⁵⁴

Շատ պանդուխտներ էլ կանգնում են փաստի առաջ, ոչ ուտելու գումար են ունենում, եւ ոչ էլ ետ վերադառնալու, եւ ստիպուած ընկերային ծանր վիճակում գտնուող ծնողներն են կրկին օգնության միակ յոյսը դառնում:

– Թեան քեռի, լոյսիդ վարծը խի՞ չես մուծում: // – Կը մուծեմ, էլի: // – Ե՛րբ: // – Երբ որ տղաս արտագնայ աշխատանքից գայ: // – Իսկ տղադ ե՛րբ է գալու: // – Երբ որ կովը ծախեմ, ճանապարհաձայսը ուղարկեմ⁵⁵:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության տարիներին է՛լ աւելի ա-
հագնացաւ արտագնայ աշխատանքի մեկնողների քանակը ոչ միայն քա-
ղաքներից, այլեւ գիւղերից՝ գործազրկության, գործարանները չաշխատե-
լու, կաշառքի եւ ամենաթողության հետեւանքով: Գիւղաշխարհից պանդու-
խության մեկնելու դրսեւորումը՝ իբրեւ իրողություն, այսպէս է ներկայա-
ցնում բերդաւանցիների «Կէսը՝ էստեղ, Կէսը՝ Էնտեղ» մանրավէպը:

Մարզկենտրոնից մի քարծր պաշտօնեայ էր եկել Բերդաւան: Իմացաւ, որ գիւղ-
խորհրդի նախագահն արդէն վեց ամիս է՝ Ռուսաստանում է: // – Ինչպէ՛ս թէ, –
զարմացաւ պաշտօնեան: // Քարըմանց Սամուէլը, փորձելով պաշտպանել իրենց
նախագահին, ասաց. // –՛Դէ, գիւղի բնակչության կէսը Ռուսաստաններում է,
նա էլ տարուայ կէսը Էնտեղ է նախագահութիւն անում, կէսը՝ էստեղ...⁵⁶

Անկախացած ՀՀ-ից արտագնայ աշխատանքի մեկնողների ռուսերէնի
իմացութիւնն այլեւ խոչընդոտ չէ, աշխատատեղերի աշխարհագրութիւնն
էլ է աստիճանաբար ընդլայնում, մեկնելու նպատակն էլ. արտագնայ աշ-
խատանքն աստիճանաբար հիմքեր է ստեղծում վերածուելու արտագաղ-
թի. «Կը գնանք Ամերիկա, թէ գործ էլաւ, լաւ, թէ չէլաւ, եր գալը կայ ու
կայ»⁵⁷:

Ծնողի արտագնայ աշխատանքը խոր հետք է թողնում նրա երեխաների
մտածողութեան եւ հոգեբանութեան վրայ: Այսպէս, մանկական
զուարճախօսութիւններից մէկում առաջնեկ տղայի լոյս աշխարհ գալուց մի
քանի ամիս անց, գումար վաստակելու յոյսով տան տղամարդը մեկնում է
խուլպան: Երեք տարի անց նա Ռուսաստանից վերադառնում է տուն, ու ող-
ջագուրուելուց, ընթերցույց յետոյ երբ մութն ընկնում է, ծնուելուց յետոյ հօր
երես չտեսած երեքամեայ որդին, որ մօր միակ «թեւ ու թիկունքն» էր մնա-
ցել, չի ուզում քնել, սրտեղած ձգում է մօր փէշից, պարտադրում մօրը, որ
«անձանթօ» տղամարդը կէսգիշերին հեռանայ տնից. «– Մա՛մ, էդ մարդն
ինչի՞՝ չի գնում մեր տնից, ասա՛ թող շուտ գնայ, մինչեւ չգնայ, չեմ քնի...»⁵⁸:

Մանկական մէկ այլ նմուշում փոքրիկ աղջիկն ուզում է իր խաղալիքները
վերցնել ու տուն գնալ, սակայն խաղընկերը՝ հարեան Գայիանէն չի տալիս,
խնդրում է մնալ, մի քիչ էլ խաղալ:

– Տոր թե՛ չէ կը գնամ պապայիս կ'ասեմ,– սպառնում է փոքրիկ աղջիկը: Գայիանէի հայրը միբանի տարի էր՝ արտագնայ աշխատանքի էր մեկնել, եւ երեխան հօր պաշտպանութեան կարիքը շատ-շատ էր զգում.

– Մամա՛, ես պապա ունե՛մ, որ ես էլ իմ պապային ասեմ,– հարցնում է քառամեայ Գայիանէն⁵⁹:

Երբեմն էլ երեխաներն ուզում են միջանի տարի արտագնայ աշխատանքի մեկնած ծնողին, հարազատին, որ մէկ կամ երկու աղջիկ ունի, մի մե՛ծ անակնկալ անել, ուստի առաջարկում են մօրը կամ հօրեղօր կնոջը. «– Մամ ջան, քանի պապան էկել չի, արի մի տղայ ըեխա բի, որ գայ, ուրխանայ, հա՛...»⁶⁰: Տարբերակ՝ «– Նապա՛ տուրա, մի հար էլ ապերի՛կ բեր, է՛լի, հօպարս կը գա, շա՛տ կ'ուրախանայ...»⁶¹:

Եթէ բերում երկու նմուշներում էլ անսպասելի ծիծաղը երեխաների անմեղ արտաբերումների պատճառով է առաջանում, ապա ամենազաւեշտալին այն է, որ լօռեցիներին վերագրուող այս զուարճախօսութիւնում սկստունը է հարսին առաջարկում «սիրպրի՞ճ⁶²» անել՝ երեխայ ունենալ, որ ամուսինը ուրախանայ.

Սկստունը հարսին ասում է, // – Յատ տանեմ, բալէս, մի հատ էլ էրեխայ ունեցի:
// – Ա՛յ մեր, ո՛նց ունենամ, տղէդ խոպանում ա: // Ոչինչ, մատաղ քեզ, արի դու իրան սիրպրի՞ճ արա, թող ուրխանայ⁶³:

Արտագնայ աշխատանքին նուիրում պատումներից մէկում էլ պանդխտութեան մեկնածի կինը յղիանում է ոչ թէ «շատ հին պատմութիւնների նման նկարի հետ քնելով», այլ *սեքսուալ* հայեացքից.

– Ախշի Վարդիշաղ, աջբիս՝ ըխտով ես, մարդդ էլ էս երկու տարի ա՛ խոպանում ա: Չասես՝ նկարի հետ ես քնել, էդ շատ հին պատմութիւն ա...

– Հերիքնազ ջան, մի երկու ամիս առաջ մեր գոմումը փէշերս քշտած կով էի կթում, մին էլ մեր հրեան հաշիկը մտա:

– Եղնո՞ւց⁶⁴:

– Եղնուց՝ ոչ մի բան, բայց ընենց մտիկ արաւ, ընենց մտիկ արաւ, որ... Էսա հենց էդ մտիկ անելուց էլ յղիացել եմ...⁶⁵

Արտագնայ աշխատանքի թեման երբեմն էլ ներկայացում է անիրական՝ հեքիաթային տարրերով շաղախուած: Այսպէս, Լօռուն վերագրուող *ոսկեծկիկեան պապումում* մեր օրերի արտագնայ աշխատանքի մեկնողների թեման արտադրուած է լօռեցու անեկդոտային կերպարին յատուկ պարզամտութեամբ:

Օտարութիւն մեկնած ու գործագուրկ մնացած երկու եղբայրների՝ Ոսկէ ձկնիկին ներկայացրած երեք ցանկութիւններից երկուը երկու շէնքերի հիմքերը զցած տեսնելն է լինում. իրաքանչիւր եղօրը՝ մի-մի շէնքի հիմք, որ կարողանան միանգամից պատերը շարել, իսկ երրորդ ցանկութիւնն էլ ատիկ զաւեշտալի է. դրանց սուադի՝ ծեփագործութեան աշխատանքները եւ երկու եղբայրներին ընծեռելու հնարաւորութիւն տալ⁶⁶:

Հնարամիտ հայերը գործագրկութեան դէպքում անգամ ելք են գտնում,

գործ ճարում նոյնիսկ Ափրիկեում.

Ինքնաթիռը Աֆրիկայում վթարային վայրէջք ա կատարում: Ուղեւորները ընկնում են վայրենիների ձեռքը: Սրանք բռնում, բոլորին տանում են իրանց վոժդի⁶⁷ մօտ: // – Տղե՛րք, քաշուեցինք, – հայերեն ասում ա գերիներից մէկն ընկերոջը: // – Վա՛յ ձեր ցաւը տանեմ, հայ է՞ք, – հարցնում ա վայրենիների առաջնորդը: // – Ի՛յա՛, ա՛յ ախպեր, դու էլ ես հա՛յ, բա էս վայրենիների մէջ ի՞նչ ես անում, – հարցնում են հայերը: // – Տղե՛րք, դուզն ասած, տեհա խոպանի համը դուքս էկաւ, էս կողմերն եմ էկել, հիմի էլ էս գործն եմ կացրել...⁶⁸

Տափակ անեկղոտաշարերից մէկում էլ զանեշտի յենքը ժողովրդախօսակցական լեզուում օգտագործուող ամօթաթիքա⁶⁹ արտայայտութիւնն է. Մէկն ասըմ ա. // – Բրիգադով խոպան էինք գնացել Աֆրիկա, մարդակերների ձեռն ընգանք: // – Բա յետո՞յ: // Յետոյ էլ մարդակերները բրիգադի բոլոր անդամներին կերան, մնացի մէնակ ես, ես էլ թողի հետ էկա տուն: // – Ո՛նց, բա քե՛զ ինչի չկերան: // – Ես ամօթաթիքէն էի...⁷⁰

Օտարագզիների հետ ամուսնութիւնների թեմայով նմուշներից մէկում էլ ասելիքը տեղ է հասցւում կենդանի երկխօսութեամբ՝ հեռախօսային խօսակցութեան միջոցով: Ռուսաստանում գտնուող տղան զանգահարում է մօրը.

– Ա՛յ մեր, գալիս եմ: // – Քէ՛ մատաղ, 10 տարի է աչքս չորս կտրեց: // – Ա՛յ մեր, մի ռուս կնիկ էլ եմ բերում: // – Ես քեզ էլ մեռնեմ, քու ռուս կնգանն էլ, ա՛րի: // – Ա՛յ մեր, իրեք ըրեխա էլ եմ բերում: // – Ես քեզ էլ մեռնեմ, քու իրեք ըրեխին էլ: // – Ա՛յ մեր, էդ ըրեխանցից երկուքը շէգ ա, մինը՝ սեռ: // – Արի՛, բալա՛, ա՛րի: // – Բա էրկու սենեակում ո՛նց տենք քնի: // – Տղա՛յ ջան, դու քու կնգա հետ մի սենեակում կը քնես, ըրելէք՝ մի, հերդ էլ՝ կովսնումը⁷¹ եղա կը գնա, մէնակ թէ արի: // – Ա՛յ մեր, բա դու՞: // – Տղա՛ ջան, ես էլ էսա տրուպկէն⁷² վեր եմ դնում ու ինձարկտ ստանամ⁷³:

Նոյն թեմայով ֆէյսբուքեան նմուշներից մէկում էլ մօր ու որդու հեռախօսագրոյցի միջոցով անելի է ընդգծում ու սրում կրտսեր եւ աւագ սերունդների մտածողութիւնների տարբերութիւնը. չորս սեւամորթ երեխայ ունեցողի հետ է ամուսնացել ընտանիքի միակ արու զաւակը, ճիշտ է, շատ քաղաքավարի իրաւորում է հայրենիք ու բոլորին «տեղաւորում» իրենց մէկ սենեականոց բնակարանում, այնուամենայնիւ աւագ սերունդը չի կարող հաշտուել այդ իրողութեանը, ուստի լսափողը դնելուց յետոյ նա գնալու էր կախուելու...⁷⁴

Նման անեկղոտներում զանեշտի յենք են դառնում նաեւ *լեզուական խնդիրները*՝ տուեալ երկրի լեզուին չտիրապետելը.

Գեղեցիկ երիտասարդին աղջիկների հարցմանը, թէ՛ ի՞նչ է նրա անունը (Как тебя зовут?), պատասխանում է՝ ներկայացնելով աշխատատեղը՝ Ասֆալտի գործարան (Асфальтовый завод) (զաւութ՝ անուն, զաւոտ՝ գործարան բառախաղ)⁷⁵:

Աէկ այլ պատումում Ռուսաստանի Դաշնութիւնում յայտնուած հայ

երեխան, կիսատ-պոստ իմանալով տուեալ երկրի լեզուն, ոգետրուած տանը յայտնում է, թէ իրենց մարզանքի ուսուցիչը հայ է՝ փաստելով դպրոցի ուսուցիչներից իր լսած խօսակցութիւնը, որտեղ *եան* վերջաւորութեամբ քառ էր եղել՝ *Ուշիպէլ ֆիզկուլտուի Սուրդասիան*⁷⁶:

Արտագնայ աշխատանքի վայրում լեզուական խնդիրներին անդրադառնալիս անդրադարձ է լինում նաեւ հայոց լեզուում օտար բառերի անչափ շատ օգտագործողներին, ինչը շատ դժայքերում օտար միջավայրում դրանք կիրառողներին զաւեշտալի իրավիճակների մէջ է գցում.

Մեր բրիգադում (Պիտերում) Լօռուայ գիւղերից մի տղայ էր աշխատում: Սա ոսերէնից լիւ ըորիկ էր: Մի օր, ոնց եղաւ, մեր ոռա շոֆէրին⁷⁷ օգնելու համար հետը գնաց շինանիւթ բերելու: Որ ետ եկան, սա իջաւ ատոյից, դարպասները բացեց ու հենց ինձ տեսաւ, ուրախացած՝ թէ բա.

– Արաւո՞ւ⁷⁸, շոֆէրին ասա՝ զաղնիով չերե՞զ վառոտ⁷⁹ գայ ու էս այլումինի րոչկի⁸⁰ մօտ սամասկալ անի⁸¹: Ես ու շոֆէրը իրար նայեցինք ծիծաղելով, ու սա զաղնով ըջեց եկաւ: Էտ րոչկի մօտ սամասկալ արաւ: Մէկ էլ էս մեր տղէն շշացաւ ու սկսեց խեղճ շոֆէրի վրայ գոռգալը.

– Ա՛յ անասուն, բա որ հայերէն լաւ հսկանըմ ես, էտ ու՛ր էիր սաղ ճամփին քեզ էշի տեղ դրել...⁸²

Շարադրանքի սկզբում միջանի անգամ անդրադարձ է եղել անդիպաշար կառոյցներին եւ դրանցից համապատասխան նմուշներ են մէջբերուել: Դրանք հիմնականում առնչուել են ամփոփ նախադասութեամբ արտայայտուած ժողովրդական ասոյթաբանութեանը: Սակայն կան անդիպաշար կառոյցներ, որոնք անսպասելի ծիծաղն արտայայտում են զաւեշտալի երկխօսութեամբ՝ միբանի տողով ներկայացնելով թէ՛ պանդուխտի կնոջ անհաւատարմութիւնը, թէ՛ - որ ամենազաւեշտալին է - հայ տղամարդկանց մեծ մասի մտածողութեանը յատուկ ցանկութիւն-պատասխանը, ընտանիքում տղայ երեխայ ունենալու մարմաջը.

Մի մարդ 4 տարի խուպանում ա լինում: Կնիկը զանգում ա, թէ՛ //– Ա՛յ մարդ, չես գալի՞, աղջիկ ենք ունեցել: //– Մինչեւ տղայ չունենանք, չըտեմ գայ,– պատասխանում է ամուսինը⁸³:

Այս անեկդոտների մէջ գերակշռում են դիպաշարով կառոյցները, որոնք զաւեշտն արտայայտում են տարատեսակ գործողութիւնների նկարագրութեամբ, երբեմն էլ՝ հեքիաթային պատումնաշարերի միջոցով, որոնք ասարտում են պարզամիտ հերոսի՝ անսպասելի ծիծաղ յարուցող միսիթարական խօսքով, կամ էլ՝ անհաւատարմութիւն «արդարացնող» արտայայտութեամբ:

Այս անեկդոտները միտում են ոչ միայն մարդկանց տրամադրութեան բարձրացմանը, այլեւ ծիծաղի լեզուով ճշմարտութիւնը բացայայտելուն. ուշադրութիւնը բեւեռելով ամկայ թերութիւնների վրայ՝ ինչ-որ չափով նպաստելով նաեւ բացասական երեւոյթների դէմ պայքարին:

Այսպիսով, պանդխտութեանը՝ արտագնայ աշխատանքի նիւթին առնչուող հայկական անեկղոտներում ազգային կենսական նշանակութիւն ունեցող մի շարք խնդիրներ են վեր հանում։-

Ա. Պանդխտութեան մէջ ճարահատեալ յայտնուած միամիտ ու խեղճ գիտաշխարհի մարդու մտածողութեան բախումները խոշոր քաղաքների ներկայացուցիչների «եփուած ու թրծուած» մտածողութեանը,

բ. Պանդխտութիւնը ներկայացում է ասանդական ընտանիքների քայքայման, բարոյական չափանիշների խախտման ենթահողում։ Ընդ որում, այդ երեւոյթները երբեմն այնպիսի «քնքշութեամբ» են ներկայացւում, որ կողակցի դաւաճանութիւնը դառնում է զւաւեշտի դրսեւորման ինքնատիպ միջոց։

Գ. Նոր ժամանակներում արտագնայ աշխատանքի թեման հայկական երգիծական մանրապատում-զուարճախօսութիւններում ներկայացւում է նաեւ անիրական՝ հեքիաթային տարրերով շաղախուած։

դ. Երբեմն էլ այդ թեման երկրորդական հարթակում է լինում, նշում է իմիջիայլոց՝ նպաստելով լոկ կառուցուածքային խնդիրների լուծմանը։

ե. Արտագնայ աշխատանքի ու նրա հետեւանքների թեմայով անեկղոտներում զւաւեշտն արտայայտւում է կա՛մ երկխօսութեան օգնութեամբ, կա՛մ որոշակի յանկարծակի գործողութիւնների, կա՛մ էլ անսպասելի խօսք-արտայայտութիւնների միջոցով։

զ. Պանդխտութեանը՝ արտագնայ աշխատանքին վերաբերող անեկղոտները միտուած են ոչ միայն նման պարագաներում ծիծաղի լեզուով ի յայտ եկած բացասական երեւոյթները վեր հանելուն, սթափութեան կոչ անելուն, այլ նաեւ քննադատելով՝ նման դրսեւորումները հնարաւորինս կանխելուն, ազգային-մշակութային հիմնական ասանդական արժէքներին՝ հայրենի հողին ու լեզուին ապափնելուն։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Ժողովրդական երգիծական մանրապատումներն ու զուարճախօսութիւնները տարանջատել ենք՝ երգիծական մանրապատումի համար հիմք ընդունելով նրա ծաւալուն կամ կարճատու դիպաշար ունենալու յատկանիշը, զուարճախօսութեան համար՝ դիպաշար չունենալու հանգամանքը։ ԺԺ. դարի երկրորդ կէսից շրջանառութեան մէջ մտած «անեկղոյտ» եզրոյթն օգտագործւում է թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ խմբի նմուշների համար։

² Փաստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Գլուխ Ը., Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1968, էջ 302-304։

³ Էջեր Հայ Միջնադարեան Գեղարունստական Արձակից, խմբ. եւ առաջաբան՝ Կ. Մելիք-Օհանջանեան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1957, էջ 8,-9, 17 եւն. նաեւ՝ Արմէնուիի Սրապեան, Հայ Միջնադարեան Զրոյցներ, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1969, թիւ 33, 34, 47, 50, 51, 52, էջ 268, 280-82, 284 եւն.։

- ⁴ Հայոց Հին և Միջնադարեան Արձակի Քրեստոմարիա, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1981, էջ 442, 444 եւն.:
- ⁵ Նոյն, էջ 459, 477-78, 481, 483-84:
- ⁶ Կարակում են Մովսէսցիները, Երեւան, «Նոյեան Տապան» Հրատ., 2012, էջ 3:
- ⁷ Միհրան Թումանյան, Հայրենի Երգ Ու Քան, Հրոր. 1, ՀԱՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1972, էջ 71:
- ⁸ Միհրան Թումանյան, Հայրենի Երգ Ու Քան, Հրոր. 4, ՀԱՍՀ ԳԱ հրատ., Հրոր. 4, Երեւան, 2005, էջ 187:
- ⁹ Թումանյան, Հրոր. 1, էջ 86:
- ¹⁰ Արամ Ղանալանյան, Առածներ, ՀԱՍՈ ԳԱ Հրատ., 1960, էջ 222:
- ¹¹ Սարգիս Յարութիւնեան, Անէծքի և Օրինանքի Ժանրը Հայ Բանահիւստութեան Մէջ, ՀԱՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1975, էջ 239-40:
- ¹² Համշէնահայ Բանահիւստութիւն, հաւաք., կազմ. եւ ծանօթ.՝ Յակոբ Գորունեան, Երեւան, «Լոյս» Հրատ., 1991, էջ 45-47:
- ¹³ Գ. Գեորգեան, Չերուշապարում, Հրոր. 1, Երուսաղէմ, տպարան Ս. Յակոբեանց, 1970, էջ 309:
- ¹⁴ Գիրք Առակաց, (Առակներ, Առածներ, Իմաստուն Խօսքեր եւ այլն), պատր.՝ Կարապետ Քահանայ Գալֆայեան, Պէրյուժ, Տպարան Տօնիկեան, 1957, էջ 151:
- ¹⁴ Հայկական Զրոյցներ. Առակներ, Առածներ, Մանրավէպեր, Զուարճայի Ասացումներ եւ Իմաստուն Խօսքեր, պատր.՝ Կարապետ Քահանայ Գալֆայեան, Լոս Անճելըս, Պոզաճեան տպագրութիւն, 1944, էջ 44:
- ¹⁵ Նոյն, էջ 44:
- ¹⁶ Անեկոյրներ, Հարոր Բ, աշխատ.՝ Յովհաննէս Նազարեանց, Տիփլիս, Տպ. Յովհաննիսի Մարտիրոսեանց, 1877, էջ 20-21:
- ¹⁷ Ռաիսա Խաչատրեան, Թալին, Հայ Ազգագրութիւն եւ Բանահիւստութիւն, Հարոր 19, Երեւան, ՀՀ ԳԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 1999, էջ 106:
- ¹⁸ Անեկոյրներ, Հարոր Գ., աշխ. Յովհաննէս Նազարեանց, Թիֆլիս, Մ. Վարդանեանցի եւ ընկ. տպարան, 1883, էջ 20-22:
- ¹⁹ Անեկոյրներ, Հարոր Գ., էջ 21:
- ²⁰ Անեկոյրներ, Հարոր Գ., էջ 21-22:
- ²¹ Ռուպ – դշաբ, թանձր եկամ հիւր:
- ²² Գիրք Առակաց, էջ 140-41:
- ²³ ՀՀ ԳԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի Բանահիւստութեան արխիւ, ԲԲ1, Գ. Թարվերդեանի ֆոնդ, Սպմաստ, «Մարթը կնիկ», էջ 1603:
- ²⁴ Միջ-Գաւառական Անեթորներ, հաւաք. եւ ներկ.՝ Յակոբ Չոլաքեան, Բ. տիպ, Տպ. Արեւել, Հալէպ, 2005, էջ 76-77:
- ²⁵ Միջ-Գաւառական Անեթորներ, հաւաք. եւ ներկ.՝ Յակոբ Չոլաքեան, Հալէպ, 1988, Տպ. Արեւել, Հալէպ, էջ 46:
- ²⁶ Գեորգեան, էջ 309:
- ²⁷ Քիմի – եման:
- ²⁸ Գեորգեան, էջ 309:
- ²⁹ Ան – եւ, ու:
- ³⁰ Բաշուի Հայոց Բանահիւստութիւնը, կազմ.՝ Ալվարդ Ղազիեան եւ Սվետլանա Վարդանեան, Երեւան, «Զանգակ-97» Հրատ., 2004, էջ 218-20:
- ³¹ Խազային (ռուս.) – տանտիք:
- ³² Հինչ ա լյալ – ինչ է եղել:

³³ Խոխեքյս – երեխաներս:

³⁴ Դրա համար էլ արտագնայ աշխատավայրը, անկախ տեղավայրից, ժողովուրդը սկսեց անուանել խոպան, իսկ աշխատողներին՝ խոպանեցիներ. պարզ էր, արտագնայ աշխատանքի մեկնողները պանդուխտներ չէին կարող կոչուել, քանզի, ըստ խորհրդային գաղափարախօսության, պանդխտությունը դրամատիրական հասարակարգի արդիւնք էր, իսկ ԽՍՀՄը բոլորի հայրենիքն էր:

³⁵ Արմեն Շ. Սարգսեանի անձնական հաւաքածու (ԱՄՇՀ):

³⁶ ԱՄՇՀ:

³⁷ ԱՄՇՀ:

³⁸ ԱՄՇՀ:

³⁹ Բաբուշկա ումբրա (ռուս.) – տատիկը մահացել է:

⁴⁰ Սմերտ պրոդոլժաետսյա (ռուս.) – մահը շարունակում է (ԱՄՇՀ):

⁴¹ «Լօռուայ Հումոր» ֆէյսբուքեան էջ:

⁴² ԱՄՇՀ:

⁴³ Եղինջ Երգիծաթերթ, Վանաձոր, Օգոստոս 1996, թիւ 4:

⁴⁴ «Լօռուայ Հումոր» ֆէյսբուքեան էջ:

⁴⁵ ԱՄՇՀ:

⁴⁶ Գիւղաշխարհի մարդկանց յայտնի «Բելոռուս» մականիշի տրակտորը պէտք է անպայման յաֆէլտով կցորդով լինէր:

⁴⁷ ԱՄՇՀ:

⁴⁸ ԱՄՇՀ:

⁴⁹ Խոխեք – երեխաներ:

⁵⁰ Խրեզ – քիչ:

⁵¹ Ուրուգիւ – երեկոյ:

⁵² Բըշանալ – առաջ գնալ:

⁵³ Դինջանալ – հանգստանալ:

⁵⁴ ԱՄՇՀ:

⁵⁵ Ս. Ղազարեան, Եկէք Մի Քիչ Ուրախանանք, Մեր Հոգսերից Թերթեանանք. Անեկրդուներ, Երեւան, «Զանգակ-97» Հրատ., էջ 19:

⁵⁶ Ս. Աբազեան, Նոյեմբերեան Կարակներ, Անեկրդուներ, Սրամարտիներ, Վանաձոր, «Արմինֆօ» Հրատ., 1999, էջ 21-22:

⁵⁷ ԱՄՇՀ:

⁵⁸ Ա.Շ. Սարգսեան, Մանկական Զոարճախօսություններ, Երեւան, «Գիտություն» Հրատ., 2016, էջ 116:

⁵⁹ ԱՄՇՀ:

⁶⁰ «Լօռուայ Հումոր» ֆէյսբուքեան էջ:

⁶¹ Սարգսեան, Մանկական, էջ 232:

⁶² Միւրպրիզ (ռուս.) – անակնկալ:

⁶³ «Լօռուայ Հումոր» ֆէյսբուքեան էջ:

⁶⁴ Եղնուց – յետոյ:

⁶⁵ «Լօռուայ Հումոր» ֆէյսբուքեան էջ:

⁶⁶ ԱՄՇՀ:

⁶⁷ Վոժդ (ռուս.) – առաջնորդ:

⁶⁸ ԱՄՇՀ:

⁶⁹ Ամօթաթիքա (ամօթի, ամաչելու թիքա՝ պատառ): Ընդհանուր ափսոսում եղած ուստեսից օգտուելիս երբ տակը մտնում է մի կտոր (շերտ, պատառ, հատիկ...),

սեղանակիցներից ոչ մէկը, ամօթ համարելով, ամաչում է, չի համարձակում վերցնել: Ափսէում այդ մնացածը ժողովուրդն անուանել է *ամօթաթիքա*:

⁷⁶ ԱՄՇՀ:

⁷¹ Կովսնյա (ռուս.) – խոհանոց:

⁷² Տրուպկա (ռուս.) – լսափող:

⁷³ Ա. Բաբայան, *Էջեր Լոռուայ Բանահիւտութիւնից*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 2007, էջ 61:

⁷⁴ «Լոռուայ Հումոր» ֆէյսբուքեան էջ (Մարտ 2020):

⁷⁵ «Լոռուայ Հումոր» ֆէյսբուքեան էջ:

⁷⁶ Ս ուտռա պեան (ռուս.) – առատօտուանից խմած: Ուշիտել ֆիզկուլտոտի Ս ուտռա պեան (ռուս.) – Ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչը առատօտուանից խմած է («Լոռուայ Հումոր» ֆէյսբուքեան էջ):

⁷⁷ Շոֆեռ (ռուս.) – վարորդ:

⁷⁸ Բուատ (ռուս.) – եղբայր:

⁷⁹ Զադնիով չերեզ վառոտ (ռուս.) – հետեւի վրայ՝ դարպասով:

⁸⁰ Բոչկա (ռուս.) – տակառ:

⁸¹ Սամասվալ անել (ռուս.) – բռնաթափել:

⁸² «Լոռուայ Հումոր» ֆէյսբուքեան էջ:

⁸³ «Լոռուայ Հումոր» ֆէյսբուքեան էջ:

THE ISSUE OF ECONOMIC MIGRANTS IN ARMENIAN POPULAR HUMOURISTIC
ANECDOTES AND JOKES
(Summary)

ARMEN SARGSYAN

armensargg@gmail.com

For centuries migrant working has been an inseparable part of the Armenian nation. Alongside historiography and literature various expressions of popular folklore have reflected this issue in their own manner.

For the first time ever the paper focuses on anecdotes that touch upon various facets of Armenian migrant workers' lives and the negative impact of migrant working on Armenian family life.

The paper notes that unlike other sorts of folkloric materials, which highlight various aspects of migrant working and negative implications, Armenian anecdotes raise the issue undeterred, with no limitations and in a sarcastic manner. Furthermore, they maintain the national spirit, vitality and liveliness, yet at the same time enhance awareness of its implications.